

Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.12

О.М. Литвинов

ЛІБЕРАЛЬНИЙ НАПРЯМОК У ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ США ПЕРІОДУ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ, АБО ЗНОВ ПРО КОРИСНІСТЬ ДОСВІДУ ІНШИХ КРАЇН ДЛЯ УКРАЇНИ

Друга (з трьох) стаття про філософсько-правову думку США XVIII століття, де на основі філософсько-культурологічного підходу до політико-правових явищ та ідей аналізуються погляди Б. Франкліна, Т. Пейна, Т. Джефферсона та Б. Раша з точки зору їхньої актуальності для сучасної України. Вперше залучається до наукового обігу низка оригінальних джерел.

Ключові слова: *лібералізм, демократія, право, культура, США, філософія права.*

Вторая (из трех) статья о философско-правовой мысли США XVIII века, где на основе философско-культурологического подхода к политико-правовым явлениям и идеям анализируются взгляды Б. Франклина, Т. Пейна, Т. Джефферсона и Б. Раша с точки зрения их актуальности для современной Украины. Впервые вводится в научный оборот ряд оригинальных источников.

Ключевые слова: *либерализм, демократия, право, культура, США, философия права.*

The second article (the total number is 3) is devoted to the philosophical and legal thought of the USA in the XVIII th century. On the basis of philosophical and cultural approach to the political and legal phenomena and ideas it is analyzed the opinions of B. Franklin, T. Paine, T. Jefferson and B. Rush from the point of view of their actuality for the present situation in Ukraine. First it is introduced into scientific theory the range of original sources.

Key words: *liberalism, democracy, law, culture, the USA, philosophy of law.*

Розбудова правової держави в Україні є проблемою – і практичною, і теоретичною – багатоаспектною та надзвичайно актуальною. Цю *актуальність* після вісімнадцяти років незалежності слід розуміти вже не тільки як незаперечний прогностичний елемент політичного та правового жит-

тя, а й як привід для скепсису, оскільки поряд із досягненнями ідеологічного гатунку на кшталт свободи слова, інших прав та свобод, ми маємо величезну купу проблем, рішення яких іноді не прораховується навіть теоретично. Щодо першого, досягнень у політичній сфері, то, як удається, багато з них є результатом не органічного розвитку нашого суспільства, а певних обставин глобального характеру, співпадінь і навіть випадковостей, оскільки у нашому "виконанні" вони набули форм нецивілізованих, часто відверто кримінальних, іноді гротескних. Щодо другого, то тут перш за все звертає увагу загальноспоживацький захват від доступу до благ, вироблених в інших культурах і цивілізація, до того ж це стосується не України як країни, де є народ, населення, яке використовує ці блага, а скоріше стосується держави, тобто тієї частки керівних кіл, яка спромоглася привласнити левову частку результатів праці багатьох мільйонів своїх співгромадян, відправивши їх же – співгромадян – на пошуки достатку в інші країни.

Але тоді стає запитання: чому Америка и при чому тут Америка?

Відповідь може бути такою. Америка, точніше Сполучені Штати Америки, беззаперечний лідер сучасного світу, країна, яка стала такою значною мірою завдяки державно-правовим інституціям, що склалися в умовах відомої демократичної системи, подається нам як певний взірєць, який має стати для нас моделлю розвитку. Втім, незважаючи на досить великі зусилля як мінімум частини панівної верхівки (не хочу використовувати поняття еліти, яке означає перш за все краще, що в цьому випадку не буде правильним), щось не виходить у нас. Чому не виходить, і навіть чому не може виходити принципово – про це автор цих рядків уже писав¹, тепер буде продовження викладення такої позиції, яку не слід роз-

¹ Див.: Литвинов О.М. Проблеми державності в сучасному соціокультурному контексті України // Відродження української державності: проблеми історії та культури: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Одеса, 1996. – Частина 1. – С. 131-132; Литвинов О.М. Про культурно-історичні чинники правової держави, або чому сьогодні її не може бути в Україні // Культура у філософії ХХ століття: Матеріали ІV Харківських міжнародних Сквородинівських читань. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1997. – С. 249-251; Литвинов О.М. Про нашу емоціональну раціональність та східно-західну ментальність (деякі політико-правові аспекти національної культури) // Проблема раціональності наприкінці ХХ століття: Матеріали V Харківських міжнародних Сквородинівських читань. – Х.: Ун-т внутр. справ, 1998. – С. 296-298; Литвинов А.Н. Карпунов В.Н. Перспективи построения правового государства в Украине, или о пользе учения // Вісник ЛПВС МВС України. – Вып. 1. – Луганськ: РВВ ЛПВС, 1998. – С. 37-49; Литвинов А.Н. Становление идеи правового государства и Украина: начало пути? // Вісник ЛПВС МВС України. – Вып. 1. – Луганськ: РВВ ЛПВС, 1999. – С. 3-16; Литвинов О.М. Ідея правової держави і процеси державотворення в Україні: культурно-історичні аспекти // Вісник ЛПВС МВС України. – 1999. – Спеціальний випуск: Частина 1. – С. 13-21; Литвинов О.М. Декларація прав людини і деякі проблеми розбудови правової держави в Україні (культурологічний аспект) // Респ. научн.-практ. конфер. "Всеобщая декларация прав человека как международ-

цінювати лише як негативну стосовно прикладів США чи будь-якої іншої розвиненої країни або правової держави, тим більше, що цей досвід у перших його проявах уже аналізувався¹.

Новизна цієї роботи – у спробі використання філософсько-культурологічного підходу для аналізу політико-правових явищ та ідей з точки зору їхньої актуальності для сучасної України (саме тоді така праця має сенс і практичне значення), а також у залученні до наукового обігу у вітчизняному правознавстві ідей та постатей, яким звичайно не приділялася у нас увага: у цьому тексті йдеться про огляд і короткий аналіз поглядів Бенджамена Раша – видатного мислителя й діяча американської революції.

Поняття правової держави є надбанням німецької філософії права та теорії права і держави, але ж ідея її – правової держави – це є досягненням насамперед поглядів ліберального гатунку, які ґрунтуються на теоріях природного права. У найширшому соціально-філософському та

ний стандарт правового положення я личности в Украине": Аналит. материалы, предложения научных и практ. работников. - Луганск: РИО ЛИВД, 1999. - С. 42-46; Литвинов А.Н. Идея правового государства и Украина (опыт культурно-исторического анализа) // Jurisprudencija: Lietuvos Teises Universitetas: Mokslo darbai 19 (11) tomas. - Vilnius, 2001. - P. 36-43; Литвинов О.М. Розбудова правової держави в Україні як культурно-історична проблема // Філософські дослідження: збірник наукових праць. - Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2001. - Вип. 2. - С. 189-201; Литвинов О.М. Формування уявлень про правову державу в курсах гуманітарних дисциплін юридичного вузу (філософсько-світоглядні та історико-правові аспекти) // Соціально-гуманітарні фактори та умови формування майбутнього працівника ОВС як суб'єкта правоохоронної діяльності: Монографія / За ред. проф. Віленської Е.В. та доц. Литвинова О.М. - Луганськ: РВВ ЛАВС, 2005. - С. 22-53; Литвинов О.М. Про державу як культурну форму в концепції Освальда Шпенглера і про можливий формально-логічний висновок з прогнозів видатного мислителя // Вісник ЛДУВС. - № 3. - 2007. - С. 31-41; Литвинов О.М. Культурологічний варіант інтерпретації держави: Освальд Шпенглер // Вісник ЛДУВС: Спеціальний випуск № 3: У чотирьох частинах: Ідея права і держава. - Луганськ, 2007. - Ч. 2. - С. 3-11; Литвинов О.М. Українська традиція: редукція політичного до буденного як шлях до національного апокаліпсису (державно-правові аспекти проблеми у культурологічному контексті, або про деякі уроки Аристотеля) // Традиція і культура. Минуле, теперішнє та майбутнє: Матеріали міжнародної наукової конференції. - К.: Асоціація "Новий Акрополь", 2008. - Ч. 1. - С. 18-21; Литвинов О.М. Про негатив-патерналізм як вид державного устрою України, що формується // Сьома міжвузівська наукова конференція з актуальних питань вітчизняної, всесвітньої та історії держави і права: Матеріали. - Луганськ: СНУ ім. В. Даля ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2009. - С. 37-38; Литвинов О.М. Культурно-історичні інтенції та політико-правові метаморфози в сучасній Україні (Замість післямови) // Литвинов О.М. Філософія права Павла Новгородцева: суспільний ідеал - право - держава. - Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2009. - С. 249-260; іт.

¹ Див.: Литвинов О.М. Політико-правова думка у США напередодні здобуття незалежності, або про те, чи може бути корисним історичний досвід інших країн для сучасної України // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. - 2010. - № 1.

теоретико-юридичному сенсі проблеми становлення правової держави в нашій країні досліджувалися в працях відомих вітчизняних вчених - правознавців, соціологів та філософів - В. Авер'янова, А. Бачиніна, Н. Бусової, Ю. Грошевого, А. Заєця, В. Копейчикова, С. Максимова, А. Мацюка, М. Пано-ва, О. Петришина, В. Погорілка, С. Пролєєва, П. Рабіновича, В. Селівано-ва, О. Скрипнюка, В. Тація, В. Цветкова, М. Цвіка, В. Шаповала, Ю. Шем-шученка, Л. Юзькова та ін. Історичний контекст цих проблем, у тому числі стосовно реалій сучасної України, крім указаних авторів, був пред-метом наукового інтересу таких дослідників, як Є. Бистрицький, В. Бігун, М. Гуренко, Г. Демиденко, А. Козловський, О. Левченков, Л. Петрова, М. По-пович, О. Скакун, С. Сливка, В. Стובה, В. Тимошенко, І. Усенко та ін. Але досвід американської філософсько-правової думки як приклад й орієн-тир у діалектичному та критичному вимірі культурно-світоглядних під-мурків її основних ідей спеціально не розглядався.

Звідси *метою* статті є висвітлення стану й значення філософсько-правової думки Сполучених Штатів Америки часів боротьби за незалеж-ність у становленні загальнодержавних інституцій та значення у цьому процесі світоглядних основ, які було сформовано в конкретному культу-рному середовищі, але які мають значення, що виходить за межі суто північноамериканського територіального та культурного ареалу. Інши-ми словами, йдеться про деякі аспекти становлення правової держави, які мають універсальний характер, оскільки їхніми підмурками є класичні теорії природного права. Але іншим боком такої постановки питання є також з'ясування можливостей та потенціалу цих ідей чи то як позитив-ного, чи то як негативного, чи то як індеферентного стосовно правового життя у нашій країні.

Для культурного розвитку європейських країн доба Модерну - Но-вий час - була природним продовженням історичного поступу з відповід-ними парадигмами втілення найважливіших досягнень у правовій сфері. Навіть термінологію ("природне право", "свобода", "природний закон" - "природні закони", "власність" - "приватна власність", "рівність" - "рів-ність перед законом", "юридична рівність" тощо) в основному було вироб-лено у часи, що передували цій добі, в основному це класичний та пізній періоди античності. Революційні зміни поглядів на права окремої люди-ни як *кожної* людини з надзвичайними труднощами торували шляхи у свідомості від філософських трактатів до практичного втілення в життя як політичні гасла та юридичні документи¹. І тут принциповим поло-женням виглядає висновок сучасного вітчизняного дослідника щодо то-

¹ Див.: Гуренко М.М. Розвиток політико-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина. - К.: Логос, 2002.

го, що "історія засвідчує, що найбільшого успіху соціальні, політичні, світоглядні моделі досягали не в процесі перетворення наявних і історично усталених відносин, а у освоєнні нових, нововиниклих суспільних "територій". І далі додає: "Яскравим прикладом цього є історія Сполучених Штатів. Нове суспільство постало на неосвоєному соціальному просторі, на "чистому аркуші" північноамериканських прерій ... Саме тут європейський "проект модерну" досяг нечуваного успіху - навіть значно більшого, ніж на своїй історичній батьківщині"¹. Висновок стосовно Сполучених Штатів у такому аспекті виглядає чітким і безперечним: свого роду "суспільна *tabula rasa*", яка дозволяє сприймати вистраждані ідеї та сподівання попередників як керівництво до дії, оскільки соціокультурний контекст складають переважно носії таких же сподівань та переконань. Цей висновок, звичайно, дещо спрощений, втім має сформулювати певний кут зору і при вивченні поглядів провідників - "опців" молодого народу нації, яка формувала свою правову систему та свою державу. Але він значною мірою може пояснити, чому саме США надали перший в історії людства приклад втілення політико-правових ідей, що ґрунтуються на філософії природного права як світоглядну опору на абстрактні ідеали, включаючи ефемерне з точки зору позитивістів "прагнення до щастя", у практику розбудови держави. У підручниках цей процес викладається як досить гладкий, реально ж то була боротьба, і не тільки з Англією, а й тринадцяти перших колоній - потім штатів - у різних політично-спільних конфігураціях між собою. Якщо ж додати ще й проблему рабства, то ці світоглядні суперечки чи навіть війни були чи й не основною характеристикою подій того часу. Тим більше викликає інтерес до тих ідей та їхніх носіїв, які кінцево-кінцем перемогли й створили вільну та могутню державу, тобто йдеться про ліберальний або ліберально-демократичний напрямок філософсько-правової та політичної думки.

Тому слід обов'язково відзначити, що представників демократичного напрямку правової думки США з їхніми опонентами з табору консерваторів поєднували певні етичні та світоглядні уявлення та переконання. До перших слід віднести щире бажання знайти найкращий шлях розвитку своєї молоді держави, до других - опірання на теорії природного права і суспільного договору та їхній розвиток. Але більш суттєвими і важливими на той час були розбіжності в їхніх поглядах. Межею моральних розбіжностей стало питання про рабство, межею світоглядних - опірання на різні філософсько-антропологічні вчення. Демократично спрямовані ліберали були прибічниками вчення англійця Джона Лока, який у

¹ Пролєв С.В. Модерна культура і глобальні трансформації сучасності // Бистрицький Є.К., Пролєв С.В., Кобець Р.В., Зимовець Р.В. Ідея культури: виклики сучасної цивілізації. К.: Альтерпрес, 2003. - С. 65.

своїх політичних поглядах виходив із переважно доброї сутності людини. Федералісти-консерватори спиралися на вчення іншого англійця, Дейвида Г'юма, який вважав, що у питаннях держави і встановлення різних конституційних обмежень необхідно виходити з настанови, що всі люди є негідники, а також на шотландську філософію "здорового глузду" (Common Sense), насамперед Томаса Реда¹.

Першим, насамперед за віком, ліберальним мислителем і діячем був **Бенджамін Франклін** (*Benjamin Franklin, 1706-1790*)^{*} – один з найавторитетніших представників демократичного напрямку взагалі у світовій державно-правовій думці XVIII століття. Автор багатьох памфлетів, філософського твору "Міркування про свободу та необхідність, задоволення та страждання" (*Dissertation on Liberty and Necessity, Pleasure and Pain*) та "Автобіографії" (*Autobiography of Benjamin Franklin*), яка і сьогодні належить до найвідоміших творів того часу.

Зважаючи на його вік (а він був одним з найстаріших діячів революції, яку багато в чому визначили й його ідеї та діяльність), а також на тісні стосунки, включаючи особисте спілкування, з видатними представниками Просвітництва в європейських країнах (де він неодноразово виконував дипломатичні місії), його вплив на перебіг подій напередодні набуття незалежності та в перші роки існування нової держави був надзвичайно великим. Це він ще наприкінці 1760-х років уже висловлював ідею політичного самовизначення північноамериканських колоній Британської корони і він першим назвав їх штатами (*state* (англ.) – держава), запропонувавши їхнє об'єднання в конфедерацію незалежних держав. І він є єдиною людиною, чий підпис стоїть під усіма основними документами, які юридично оформили появу на політичній карті світу Сполучених Штатів Америки: це Декларація незалежності, договір із Францією, мирна угода із Англією і Конституція.

¹ Див.: Бьховский Б.Э. Философия американского Просвещения // Американские просветители: Избранные произведения в двух томах. – М.: Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 5-65.

^{*} Франклін, Бенджамін – філософ-просвітник, журналіст, вчений, пенсільванський громадський та державний діяч. Народився у Бостоні в родині ремісника, шляхом самоосвіти досягнув величезних успіхів: розробив трудову теорію вартості (за шістьоліття до А. Сміта), унітарну теорію електрики, створив громовідвід. Видавеш "Пенсільванської газети" (1729), засновник першої в північноамериканських колоніях публічної бібліотеки та міської лікарні (1731), Пенсільванського університету (1740), Американського філософського товариства (1743). Організував першу в колоніях міліцію (1747), автор плану створення Союзу колоній (1754), неодноразово представляв інтереси Пенсільванії, а потім й інших колоній при англійському уряді. Делегат Континентального Конгресу, брав участь у розробці Декларації незалежності (1776), представник США у Франції (1775-1785). Іноземний почесний член Санкт-Петербурзької (Російської) АН (1789), академія наук інших країн.

Світоглядно-філософські позиції Б. Франкліна, які спиралися на природно-правові концепції просвітників, досить вдало відбивали і специфіку життя в Новому Світові. Народившись у суворому пуританському Масаचусетсі, він з 17 років стає пенсільванцем, переїхавши жити у квакерську колонію, де панували, крім властивого всім протестантам працелюбства, ще й віра у рівність усіх людей, природність і простоту взаємин, терпимість і впевненість у доброті як сутності кожної людини, самовідданість правді та віротерпимість.

Тому рівність і поміркованість були основою поглядів Б. Франкліна, який постійно відстоював позицію незалежного й гармонійного розвитку Америки як "країни праці". Просвітник Б. Франклін звичайно наполягав на необхідність опирання на розум у всіх діях, від побутових до політичних. Свої видатні наукові досягнення, насамперед у царині електрики, за які І. Кант назвав його "Новим Прометеем, що вкрав вогонь з небес", він екстраполював і на сферу державного управління, очоливши дослідження політико-правових проблем у "Товаристві політичних пошуків" (*Society of Political Inquiries*). Основні права Франклін виводив з ідеї про рівність людей: це право на життя, свободу і прагнення до щастя. Обґрунтовуючи просвітницький принцип щодо права народу на революцію, він спирався на необхідність заміни будь-якої форми державного управління, якщо вона не забезпечує прав людини. На цьому будувалася його активна й ефективна критика позиції метрополії в управлінні колоніями.

Нерівність і закони є результатом створення суспільства і держави, де відсутність справедливості й належного рівня моралі породжують злочинність. Справедливість і мораль мають універсальне значення, а тому повинні бути в основі відношень як громадян, так і держав¹. Звідси й його рішуче відстоювання рівності й справедливості як принципів конституційного устрою країни стосовно прав і повноважень штатів. Власність є не природним правом, як то вважав Лок, а наслідком суспільного договору – думка, яку підтримували більшість американських діячів того часу. Особливе значення мала позиція Франкліна стосовно рабства: він був за його скасування, наводячи важливий для релігійної свідомості американців аргумент, що всі істоти мають однакову цінність для Творця².

Погляди Б. Франкліна мали великий вплив на основоположні державотворчі акти США, починаючи з Декларації незалежності.

¹ Див.: Isaacson, Walter. Benjamin Franklin. An American Life. – N.-Y.; L.; Toronto; Sydney: Simon and Schuster Paperbacks, 2004. – P. 352.

² Див.: Франклин Б. Рассуждение о свободе и необходимости, удовольствии и страданиях // Американские просветители: Избранные произведения в двух томах. – М.: Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 74.

Ще більший вплив на цей документ мав **Томас Пейн** (*Thomas Paine, 1737-1809*)¹ – один з найбільш радикальних представників демократичної течії політичної ідеології й державно-правової думки цього періоду¹. Погляди Т. Пейна сформувалися під впливом ідей просвітитників і багато в чому відбивали гасла англійської революції XVII століття. Долаючи часто неприязнь і шалені атаки багатьох самих колоністів, він поставив питання про відділення колоній від Англії та створення незалежної держави, для якої саме він запропонував назву "Сполучені Штати Америки". Основними творами цього активного громадського діяча є праці "Здоровий глузд" (*Common Sense*) і "Права людини" (*Rights of Man*), що зробили його ім'я знаменитим і популярним, а також антиклерикальний памфлет "Століття розуму" (*Age of Reason*), який суворо-християнські налаштовані американці не пробачили йому до кінця життя.

Як представник природно-правової теорії Т. Пейн розрізняв природні та громадянські права людини. У природному стані людина вже має право на щастя, свободу совісті, свободу слова. Природний стан Пейн, як і Лок, тлумачив скоріше в історичному, ніж у суто теоретичному сенсі, наводячи як приклад спосіб життя північноамериканських індіанців. Він вважав, що в процесі розвитку, із виникненням суспільства і держави, люди віддають частину своїх природних прав у "загальний фонд", і таким чином виникають громадянські права, тобто права, які людина не може захищати сама. До таких прав Т. Пейн відносив і право власності. У відношенні ж виникнення приватної власності позиція Т. Пейна була близькою до позиції Ж.-Ж. Русо: природному стані її не було, потім, у результаті "недоплати робітникам", і виникає розподіл на бідних і багатих. Рабство вважав неприродним станом і рішуче виступав про нього.

У своїх поглядах на виникнення держави він спирався на теорію "суспільного договору", який вважав єдиною можливою засобом її створення. При цьому Т. Пейн розрізняє суспільство і державу ("уряд"), пояснюючи, що перше створюється потребами людей, це їхній захисник, а друга –

¹ Пейн, Томас – американський просвітник, громадський діяч. Народився в Англії в родині ремісника. Під впливом і за рекомендаціями Б. Франкліна прибув до Америки (1774), активний учасник війни за незалежність (1775-1783). Редактор "Пенсільванського журналу" (1775), секретар комітету Конгресу з іноземних справ (1777-1779). За радикалізм поглядів його усунуто від роботи в Конституційному Конвенті (1787). Поїхав до Франції, де брав участь у революційних подіях і створенні тексту "Декларації прав людини та громадянина" (1789). За виступи проти якобінського терору заарештований (1793), але не страчений за збігом обставин. Його критику Конституції не було підтримано політичною елітою.

¹ Існувала навіть думка, що саме він, Т. Пейн, а не Т. Джефферсон, був автором Декларації незалежності. Див.: Согрин В.В. Джефферсон. Человек, мыслитель, политик. – М.: Наука, 1989. – С. 64.

пороками, це їхній каратель, перше завжди є благо, друга – завжди зло, у найкращому випадку необхідне, у найгіршому нестерпне¹. Держава є результатом необхідності існування законодавців, засобів захисту власності, безпеки, але в будь-якому випадку природа й існування влади залежать виключно від згоди керованих, тобто, в основі її здійснення лежить народний суверенітет.

Це краща з двох можливих форм правління – республіканська, в якій владні повноваження спираються на принцип обрання і представництва. Друга (це монархія і аристократія), яка спирається на принцип успадкування, взагалі, на думку Пейна, не має права на існування. У республіці народне представництво найкращим чином забезпечує інтереси суспільства, оскільки кожен має право обирати і бути обраним, а звідси й кращі гарантії забезпечення прав громадян, захист особистості, власності тощо.

Громадянські права витікають із прав природних і належать людині як члену суспільства, в яке вона вступила добровільно, щоб краще їх забезпечити. Т. Пейн спирається також на інші теоретичні положення, розроблені класичною європейською думкою (Т. Гобс, Б. Спіноза, Дж. Лок, Ш. Монтеск'є та ін.). Це тлумачення громадянської влади як сукупності природних прав окремих індивідів, які вони не можуть здійснити самотійно, це заборона владі зазіхати на інші, "невід'ємні" права людини, це обов'язковість розподілу функцій державної влади між різними інституціями ("гілками"), це можливість заміни, навіть силою зброї, уряду, якщо він недостатньо переймається інтересами народу тощо. Звідси й його принципова позиція стосовно правового забезпечення республіканського правління: відміна майнового цензу і загальне виборче право, рівноправність жінок, державне соціальне страхування та інші пропозиції, включаючи скасування рабства. Т. Пейну належить положення, на яке багато десятиліть орієнтувалися прихильники конфедеративного устрою країни – антифедералісти, що кращим є той уряд, який менше урядує².

Тому є зрозумілою завзята критика Т. Пейном Конституції 1787 р., оскільки вона надто не відповідає демократичним прагненням широкого загалу, інтереси якого він відбивав. Величезний вплив і значення ідей та діяльності Т. Пейна має конкретне втілення, насамперед у Декларації незалежності, а також у законодавстві багатьох штатів.

Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки – перший в історії юридичний документ, у якому проголошено народний суверенітет основою державного життя. Автором його є **Томас Джефферсон** (*Tho-*

¹ Див.: Paine, Thomas. *Common Sense* // *The Complete Writings of Th. Paine.* - Vol. 1. - N.Y., 1945. - P. 132.

² Див.: Paine, Thomas. *Common Sense* - P. 152.

mas Jefferson, 1743-1826)" – єдиний з просвітників-демократів, причому не тільки в США, але й в усьому світові, який досягнув величезних успіхів у практичній політичній діяльності, хоча славу в віках принести йому не найвищі державні посади, а ідеї, що часто набагато випереджали час. Іншими відомими творами Т. Джеферсона є "Загальний огляд прав Британської Америки" (*Summary View of the Rights of British America*) та "Нотатки про штат Вірджинія" (*Notes on the State Virginia*).

Спираючись на особисті прискіпливі дослідження історії правових відносин Англії з північноамериканськими колоніями, він знаходить тут багато протиріч, що дозволило йому обґрунтувати тезу про необхідність повернути народові права, які належать йому від природи. Цю загальну позицію Т. Джеферсона було відбито і в Декларації незалежності, де порушенням прав колоністів королем Англії присвячено більшу частину тексту. У позитивній частині документу викладаються погляди й правові устремління демократично налаштованих депутатів від 13 колоній, які затверджували текст Декларації. З нього, втім, було викинуто Джеферсонівський пункт стосовно поширення прав людини на негрів-рабів, проти якого різко виступили представники південних штатів.

У поглядах Т. Джеферсона багато спільного із Т. Пейном. Так, він декларує як самоочевидні істини положення про те, що всі люди створені рівними і наділені невід'ємними правами на життя, свободу і прагнення до щастя. Право ж на власність він вважав громадянським, а не природним правом, умовою якого була свобода¹. Природними правами, за тлу-

¹ Джеферсон, Томас – вірджинський юрист, просвітник, громадський та державний діяч, 3-й Президент США (1801-1809). Народився в родині плантатора, отримав прекрасну освіту в коледжі Вільям енд Мері. Адвокат, міщійський чиновник, з 1769 р. – депутат законодавчих зборів Вірджинії, з 1775 р. – делегат Континентального Конгресу. Обіймав посади губернатора Вірджинії (1779-1781), посла у Франції (1785-1789), державного секретаря (1790-1793), віце-президента США (1796-1800). Створив першу в колоніях кафедру права, засновник і перший ректор Вірджинського університету. Помер у день 50-річчя Декларації незалежності.

¹ Відомий російський дослідник історії ідейних течій в американській думці періоду боротьби за незалежність В.В. Согрін у своїй популярній монографії, присвяченій постаті Т. Джеферсона, так описує розмову останнього з Б. Франкліном під час написання тексту Декларації незалежності:

"Я вважаю, - делікатно перебиває співбесідника Джеферсон, - слід особливо підкреслити, що державу створюється з метою захисту невідчужених природних прав людини..."

"Так, - підтверджує Франклін, - це є її головним призначенням".

"А до складу невідчужених природних прав, - говорить Джеферсон, - я би включив життя, свободу, щастя..."

Франклін не може сховати задоволення таким вибором: "Прекрасно. Особливо важливою є згадка про право до прагнення щастя. Це право наповнює людське життя високим шляхетним сенсом, підіймає людину над бідами та негараздами, наповнює бідних надією та вірою".

маченням Джеферсона, були свобода віросповідання, право мислити і оголошувати свої думки усно чи письмово, право вільного листування та обміну думками, поглядами й інформацією. Природним правом людської спільноти є право на самоврядування, для чого волею людей засновуються держави, уряди яких отримують владу від народу. Тому народ-суверен має право скидати уряди, які скочуються до деспотичних форм правління¹. Звідси стає зрозумілим, що найприйнятнішою для США є республіканська форма державного правління із розподілом компетенцій трьох влад, заснована на загальному виборчому праві, рівному представництві в законодавчих установах, виборності виконавчих органів влади, суддів і присяжних, широкому місцевому самоврядуванню. Передбачав він і досить часте змінювання чи доповнення Конституції, оскільки перед кожним поколінням постають нові проблеми і завдання. Розглядаючи саме право як волю нації, він сподівався, що воно зможе обмежувати владу і корупцію, що виникає як результат владних зловживань. Єдиною їй протидією є правління більшості, тобто демократія, коли можливо організувати дієвий контроль над владою.

Надзвичайно важливим є внесок Т. Джеферсона у розвиток теорії прав людини. Так, він не тільки розрізняє права особистості і права уряду, а й протиставляє їх, причому перевагу надає особистості, обмежуючи стосовно неї функції державної влади. Він також доводить необхідність обрання всіх посадових осіб тільки на конкретний термін із умовою

Джеферсон наважився запитати у мудреця найголовніше: "Чи треба включати до природних прав людини право на власність, яке Лок й інші філософи піднімають над іншими правами?" У нього самого є власна відповідь, над якою він думав досить довгий час, але хоче перевірити її відповідно Франкліна.

До надзвичайного задоволення Джеферсона, Франклін мов би читає його думки: "Так, у Лока індивідуум у природному стані перетворює все, до чого він торкається, у свою власність, на кшталт Мідаса, який перетворював доторканням своєї руки всі речі у золото. Але я вважаю, що вся власність є продуктом суспільної згоди, яка є підкореною потребам суспільства у всіх необхідних випадках".

"Повністю згоден з Вами, сер, - вигукнув Джеферсон, - власність виникла у процесі історичного розвитку, вона, безсумнівно, була відсутньою у природному стані, і приклад індіанських племен, які не знають власності, цьому найкращий доказ. На жаль, я вважаю природну рівність втраченою назавжди, і також вважаю нездійсненним рівний розподіл власності. Але я певен, що суспільство, яке надало власності життя, має право обмежувати її контрасти, як і засоби її використання". (Див.: Согрин В. В. Джеферсон. Человек, мыслитель, политик. - С. 68-69. Диалоги у цій книжці відтворені за працями та листами Б. Франкліна та Т. Джеферсона. - О.Л.).

¹ "Але коли довгий ряд зловживань та насильства, невідмінно підкорених одній і тій же меті, свідчать про коварний задум примусити народ упокорюватися з необмеженим деспотизмом, повалення такого уряду й створення нових гарантій безпеки на майбутнє стає правом та обов'язком народу" (Див.: Декларація незалежності. Конгрес, 4 июля 1776 г. Принята единогласно тринадцатью соединенными Штатами Америки // Соединенные Штаты Америки. Конституция и законодательные акты / Под ред. и со вступ. ст. О.А. Жидкова. - М.: Изд. группа "Прогресс"- "Универс", 1993. - С. 25).

обов'язкового контролю над їхніми діями. Тут важко переоцінити вчення видатного американського мислителя про "природну" та "штучну" аристократію, сутність якого – у наданні можливості громадянам обирати найкращих, найталановитіших, тобто "природну" аристократію, в органі державної влади, що має забезпечити необхідний розвиток суспільства і самої держави¹. Теоретична і практична діяльність Т. Джеферсона вважається вершиною демократичного напрямку розвитку філософсько-правової думки, яка відіграла вирішальну роль у політичній діяльності з формування державних і правових інституцій США.

У самих Сполучених Штатах при вивченні теоретичних основ й історичних досягнень демократично-ліберального напрямку правничої думки цього періоду обов'язково звертаються до спадщини видатного політичного і громадського діяча **Бенджаміна Раша** (*Benjamin Rush, 1745 або 1746 - 1813*)². Його підпис у Декларації незалежності стоїть перед підписом Б. Франкліна, з яким його пов'язували стійкі дружні стосунки і вплив якого він відчув ще за часів навчання в Единбурзькому університеті та роботи у лікарні в Лондоні. Після навчання в Англії він повертається на батьківщину в Філадельфію, де, крім лікарської практики і викладання в коледжі, він, на початку 1770-х років починає свою суспільну діяльність виступами проти рабоволодіння. У своїх творах, серед яких найбільш відомим є "Звернення до мешканців британських поселень в Америці стосовно рабоволодіння" (*An Address to the Inhabitants of the British Settlements in America, Upon Slave-keeping*), він намагається переконати своїх співвітчизників відмовитися від работоргівлі та рабоволодіння, апелюючи до християнських підмурків природно-правових теорій, згідно яких усі люди і всі народи є рівними перед Богом. Ще до проголошення незалежності Б. Раш був одним з головних організаторів Пенсільванського товариства сприяння скасування рабства негрів, де працював декілька десятків років, а на початку ХІХ століття стає президентом цього товариства.

Раш постійно доводив, що республіканський експеримент у США знаходиться в початковому стані, його переваги перед монархічними,

¹ Див. про це: Дробышевский С.А. История политических и правовых учений: основные классические идеи. – М.: Юрист, 2003. – С. 125. Додамо, що фактично йдеться про позитивну селекцію як принцип формування національної еліти, тобто про об'єктивні принципи відбору кращих для виконання (кращого виконання!) загальних або, іншими словами, державних функцій. Тут зазначена вище "соціальна *tabula rasa*", як і причини культурно-світоглядного (насамперед релігійного) характеру, мала величезне значення.

² Раш, Бенджамін – пенсільванський політичний і громадський діяч, лікар, хімік, педагог-просвітник. Народився в родині фермера поблизу Філадельфії, навчався в коледжі Нью-Джерсі, в Единбурзькому університеті, працював у лікарні для бідних у Лондоні. З 1769 р. у Філадельфії, професор коледжу. Військовий лікар часів Війни за незалежність (1775-1783), делегат Континентального Конгресу (1776), організатор охорони здоров'я в країні, прихильник соціальних і просвітницьких реформ.

олігархічними та аристократичними державними устроями будуть збільшуватися із зростанням освіченості народу. Був противником потужних міліцейських формувань для підтримання внутрішнього порядку в країні, ініціював реформаційні заходи в пенітенціарній системі в напрямку її гуманізації, виступав проти смертної кари, що робить його значним представником демократичного напрямку в пенології – науці про покарання. Його виступи із загальносоціальних та освітянських проблем у розвиток ідей, викладених у Декларації незалежності, видано в збірці "Есе літературні, моральні та філософські" (*Essays, Literary, Moral and Philosophical*), (1798)¹, де його позицію відбиває вислів, що республіка повинна мати гідну її систему освіти².

Однак треба мати на увазі, що символ демократичного напрямку філософсько-правової думки – Декларація незалежності фактично народила не одну незалежну державу, а тринадцять, між якими часто точилася досить запекла політична боротьба протягом майже століття. Це була боротьба в різних площинах, де опонентами виступали різні сили – демократично-ліберальні і консервативно-федералістські, змагалися південні (рабовласницькі) і північні (вільні) штати, стикалися інтереси підприємців аграрних і промислових, а також існували інші варіанти, пов'язані із протиріччями, що існували між окремими штатами та їхніми представниками. Боротьба ця завершилася Громадянською війною Півдня й Півночі (1861-1865), яка принесла, крім скасування рабства, ще й загальне святкування Четвертого липня, тобто дати прийняття Декларації незалежності. До цього, тобто до другої половини XIX століття, воно святкувалося окремо в кожному штаті, у багатьох з яких ім'я її автора – Томаса Джефферсона не згадувалося десятиліттями, причиною чого були лише політичні уподобання. У самій американській історичній науці для визначення цієї довготривалої ситуації використовується поняття "сепаратистські тенденції". Втім, саме демократу Т. Джефферсону належить вислів, метою якого було знайти порозуміння навіть із найбільш непримиреними політичними супротивниками і, таким чином, сприяти знаходженню злагоди в країні: "Усі ми республіканці, усі ми федералісти".

Таким чином можна констатувати вельми напружену боротьбу ідей у період після оголошення незалежності США, але загальним напрямком розвитку філософсько-правової думки, який переважав у ті часи, був

¹ Див.: [Rush B.] *Essays, Literary, Moral and Philosophical*. By Benjamin Rush, M. D. and Professor of the Institutes of medicine and clinical practice in the University of Pennsylvania. - Philadelphia: Printed by Thomas and Samuel F. Bredford. №8, South Street, 1798. – 430 p.

² Цікаво відзначити й вплив класичних поглядів на Б. Раша, наприклад, відомий Статиритів мотив з "Політики" щодо морально-виховного значення музики й необхідністю відповідного ставлення до нього у суспільстві та державі. (Див.: Раш, Бенджамен. Влиятельные физические причины на моральную способность // Американские просветители: Избранные произведения в двух томах. – Т. 1. – С. 421).

напрямок демократичний, що значною мірою забезпечило можливість поступово позбавлятися відомих перешкод в історичному поступу молодій державі. Деякі чинники історичного характеру, наприклад, елемент випадковості здобуття незалежності або недовір'я писаної ("паперової") Конституції, як то відзначав свого часу Г. Спенсер¹, та деякі інші можуть сприйматися нами як певні історичні паралелі і навіть закономірності, що дозволяє більш тверезо оцінювати нашу наявну ситуацію, а також, за умов політичної волі до правового порядку, використати як державно-правовий досвід.

Є, втім, і чинники, значною мірою обумовлені культурно-історично з точки зору кардинальної відмінності Сполучених Штатів Америки та України, і які також слід враховувати, як на мій погляд, з такою ж необхідністю. Йдеться про більш глибокий, укорінений у сталі станів та класові підмурки як свідомості, так і відповідних форм організації суспільного життя, які для нашої країни слугують потужними гальмами на шляху торування до розбудови демократичної та правової держави, як то було у сучасних за часів становлення США країнах Європи. Йдеться про вплив станового або навіть кривно-родинного фактору впливу на процеси формування та функціонування державно-правових інституцій, яких Україна позбавляється надто повільно, оскільки переважають саме вони, які в цілому можна визначити як "негативну селекцію", що відбувається вже на самому початку життя кожного сучасного українця, починаючи із навчання у школі².

¹ Див.: Спенсер, Герберт. Американцы. Разговор с интервьюером и речь, сказанная автором во время его пребывания в Северо-Американских Соединенных Штатах в 1882 г. // Спенсер, Герберт. Опыты научные, политические и философские. - Мн.: Современный литератор, 1998. - С. 1388.

² Див. про це: Литвинов О.М. Місце освіти в здійсненні негативної селекції в соціальному та державному житті України (до постановки питання про визначення аморальних норм як чинників формування буденної свідомості) // Традиція і культура. Моральна традиція: інваріантність і поліфонічність: Матеріали Міжнародної наукової конференції. - К.: Асоціація "Новий Акрополь", 2007. - Ч. 2. - С. 25-26; Литвинов О.М. Народження негатив-патерналізму: щодо біди, що насувається на нашу країну, або про принципи навчання по-українськи // Вісник Дніпропетровського університету: Філософія. Соціологія. Політологія. - 2007. - Вип. 15. - С. 285-292; Литвинов О.М. Освіта в Україні як соціокультурна фікція, або про системну деформацію культурних смислів // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого міжнародного Конгресу. - К.: Укragenство інформації та друку "Рада", 2007. - Кн. 1. - С. 318-319; Литвинов О.М. Сучасний стан освіти як загроза національній державності України // Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. - К.: Гнозис, 2008. - Додаток 3, том 1 (8). - С. 219-225; ін.

Див. також: Даренский В.Ю. Социальная избыточность высшего образования: позитивный фактор или фактор социального кризиса? // Практична філософія. - № 2 - 2006 (№ 20). - С. 61-70; Петренко О.Д., Петренко О.О. Болонський процес: декларації і реалії // Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. - К.: Гнозис, 2008. - Додаток 3, том 1 (8). - С. 338-344; Гадацький В.І. Критичний погляд на пропозиції змін до закону "Про вищу освіту": Болонський процес чи сидипійський тупик? // Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. - К.: Гнозис, 2008. - Додаток 3, том 1 (8). - С. 56-62; ін.

Висловлюючись "по-джеферсоновські", правлячу "еліту" в Україні складає переважно "штучна аристократія", а звідси й досить прозорою може бути відповідь про причини наших постійних негараздів у вигляді криз, конфліктів правлячих кіл тощо. Як оцінювати досвід – у цьому випадку з історії суспільної думки США – досить зрозуміло, але зрозуміло перш за все те, що механічного або схематичного перенесення такого досвіду відбутися не може, точніше, таке перенесення не може дати відповідного – позитивного – очікуваного результату *a priori*. Згадаємо знову Спенсера, який, у свою чергу, нагадував – американцям! – думку Макінтоша про те, що "людські суспільства у всіх частинах своєї організації не створюються, а розвиваються..."¹, іншими словами, чинник культурний діє кумулятивно у всіх своїх проявах, включаючи суспільний, державний, правовий.

Стаття надійшла до редколегії 01.12.2009 р.

УДК 342.571:328.184

В.Ф. Нестерович

**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ЛОБІЮВАННЯ
ПІД ЧАС ПРИЙНЯТТЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ
АКТІВ У США**

У статті розглянуто конституційно-правові форми лобіювання під час прийняття нормативно-правових актів у США. Зокрема, лобіювання здійснюється шляхом: направлення петицій до органів влади; участь лобістів у роботі комітетів Конгресу США; взаємодія лобістів зі співробітниками Конгресу США; участь лобістів у роботі органів влади суб'єктів федерації; участь лобістів у роботі консультативно-дорадчих установ, які створені при федеральних органах виконавчої влади; організація та проведення лобістами громадських слухань.

Ключові слова: лобіювання, нормативно-правовий акт, лобіст, петиція, органи влади США.

В статье рассмотрены конституционно-правовые формы лоббирования при принятии нормативно-правовых актов в США. В частности, лоббирование осуществляется путем: направление петиций в органы власти; участие лоббистов в работе комитетов Конгресса США; взаимодействие лоббистов с сотрудниками Конгресса США; участие лоббистов в работе органов власти субъектов федерации; участие лоббистов в работе консультативно-совещательных учреждений, созданных при федеральных органах исполнительной власти; организация и проведение лоббистами общественных слушаний.

Ключевые слова: лоббирование, нормативно-правовой акт, лоббист, петиция, органы власти США.

¹ Спенсер, Герберт. Американцы. – С. 1388.